

հաւատացելոց ի Վրիստոս, և աստ եթէ զտեսական, և եթէ զնիւթական եկեղեցւոյ ասէ, յոր արգանդէ ի սուրբ աւագանէն վերստին ծնանին սուրբ մկրտութեամբ, յորդեգրութիւն շօրն երկնաւորի. վասն որոյ որդիք Սօր լուսոյ անուանին և են. և նորին օրինադրութեանն հլու և պաշտպանիչք, ըստ որոյ և Պօղոս ասէ, «որ է միութիւն և հաստատութիւն ճշմարտութեան», այս ինքն հաստատ պահող զճշմարտութիւնն ի ձեռն մանկանց իւրոց. ըստ այսմ կարօտին օգնականութեան սրբոց, և նոքա յօժարին առ այս. վասն այսորիկ ասաց «ի լուսաւորել զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ», վասն այսորիկ ընտրեաց Մատուած զսուրբն զի լուսաւորեսցէ զմանկունս եկեղեցւոյ բազմապատիկ իմաստից բանիւք մինչ էրն ի մարմնի, զորս ընկալաւ յառաջադրութենէ սուրբ եկեղեցւոյ՝ և յԱստուծոյ, կալ նոցա յանբիծ հաւատս և յարդար վարս Մատուած պաշտութեամբ. և յետ հրաժարելոյն յաստեացս՝ անհետադարձ բաբխօսութեամբ իւրով օգնական հասանելով ի թիկունս նոցա, որով կարողացին զդիմի հարկանել յաւուր չարեաց առ ի պաշտպանել զճնորդս և զանուցիչս իւրեանց զսուրբ եկեղեցիս ի զրանց դժոխոց՝ այս ինքն ի բռնութենէ անհաւատից, յառարկութեանց հրեսիովտաց, և նոցին պետաց, յարձակմանէ զիւաց, և ի ծոց նորին զուամարելովք զուամարեսցի ի վերին յաղթական եկեղեցւոյ, որ ի կամարս լուսեղէնս. և զայս՝ մինչդեռ էր ի մարմնի, յայտ առնէր զգալապէս. ուստի կցէ ընդ նախակարգեալ բանս՝ իբրեւ քաղցրախօս լուսնակ, յասելն:

(Ծորնանիւն):

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՆՈՒԹԻՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ.

(Ծորնանիւն):

ՄԷՆԱԿԱՆ ՎԵՆԱԿԻ.

Տխուր անցից յիշատակները ապագայից սրտից մէջ զարթեցնող հնութեան նշխար է այս մենաստան կիսաւեր. Տաճարի շէնքն քառանկիւնի. ներքին լայնութիւնն և երկայնութիւնն ութն քայլ. ամբողջ որմունքը, սիւնքն և կաթուղիկէն աղիւսակերտ. կաթուղիկէ տաճարին, որ հաստատուած է եղել երկու արեւմտեան սեանց և երկու արեւելեան կիսասեանց վերայ՝ կործանուած է. թողլով միայն շրջապատ որմունքն՝ մէջ եկեղեցւոյն զարդարուած է ազգի ազգի քարաքանդակ և աղիւսակապ խորշերով կամ պատուհաններով. ունի երեք սեղան, մինն մեծ, որոց վեմքարինքն կից յորմն արեւելեան, ունի հինգ դուռն, երեքն արեւմտեան, միջինն աւագ դուռն բարձր և լայն. եկեղեցւոյ մէջ տեղը կանգնած կայ կոփածոյ միապաղաղ քարէ սիւնաձև արձան. նոյն պիսի սիւն մի ևս արեւմտեան դրան հանդէպ արտաքոյ: Տաճարի մէջ կան երկու գերեզմանք, արեւմտեան մեծ դրան կից. գերեզմանաքարերի վրայ թէև ամենևին զիր չի նշմարուի, բայց ես հաւանած եմ կարծել թէ սոցա մինն Վարդուղէմէոս Ապիսկոպոսին պիտի լինի, միւսն ուրիշ մէկին, որք ի նշան յարգանաց և երախտագիտութեան այս տեղ ամփոփուած կլինին. հարաւային կողմէն տաճարին կցուած է եղել թաղակապ և աղիւսակերտ փառա-

ւոր շէնք, որոց տանիքն հաստատուած են տաճարի որմոյ և կամարակապ սեանց վերայ. այս շինութեան երկարութիւնն գեոփոքր ինչ աւելի է քան զտաճարինն, իսկ լայնութիւնն երկու քայլ. գուցէ սա լինի նոցա դպրոցը, ըստ որում բաց այս, միւս շինուածոց մէջ չէ կարելի դպրոցի յարմարութիւն նկատել. իսկ եկեղեցւոյ արեւմտեան և հիւսիսային կողմերէն են պէսպէս կրօնաւորական մեծ և փոքր խցերի աւերակներ, և անհնար է չկարծել թէ այդ խցերի մէջ պիտի լինի գաղանի դարան, ինչպէս տեղական բնակչաց կարծիքն ևս ցոյց կտայ:

Այս վանքը յայտնի է կողմանցս բնակչաց մէջ « Կուսաբեր », անուամբ, « կուսաբեր գնացի », « կուսաբերիցն իմ գալի », կասեն սովորաբար, որ կուտայ պատմութեանը նշանակութիւն. Հ. Միքայէլ Չամչեան Առաքել պատմագրէն քաղելով սրբոց Հովսիսիմեանց մասանց լատին կրօնաւորաց ձեռքով յԱշինջակ բերիլն, կասէ « հասեալ յԱշինջակ գաւառ, յաւանն Ապարան կայան օթեանս առ Ունիթօռս, և անդ յերիս բաժանեալ գնըշխարս սրբուհւոյն՝ զորս ունէին առ իւրեանս, զերկուսն եղին ի պահեստի յայլ և այլ տեղիս », և այլն (Հատ. Գ. գիրք Գ. գլ. ԺԹ. եր. 570). Թէպէտ և յընթացս պատմութեանն ցոյց կտրուի որ այդ այլ և այլ տեղերն մինն Ապարաների իւր մէջն էր, և միւսն Բօլու սարի վերայ, սակայն անշուշտ և այս վանքիս մէջ պիտի պահուած լինի խիստ ծածկաբար, որուն անդիտակ են մնացել թէ Աթուհ-Աւետիք Աստապատցի, որ արքունի սպասաւորօք եկած Ապարաներ մա-

սանց ամբողջ գտնելուն խնդիր էր, և թէ անցիցս պատմիչ Առաքել Վ. Գաւրի-ժեցի, յորմէ և մնացած պիտի լինի անունըս « Կուսաբեր », :

Այս վանքն շատ ուխտաւորներ ունի, և անուանի է ընդհանրապէս Հայ և Թուրք բնակչաց մէջ իրան սեպհականած հրաշեքը. կասեն որ որչափ խելագար մարդ, կամ կատաղած անասուն բերուի սարա դուռն, իսկոյն կբժշկուի. վասն որոյ և վանքիս մօտ կարելի է միշտ տեսնել այդպիսիները: Պ. Ի. Շոպէն, որին վիճակուած էր աշխարհագիր առնել և ըստորագրել այս կողմերն ևս, յիշատակելով Վառա գիւղ, կասէ, « Այս գիւղի մէջ կգտնուին աւերակք Հռովմէական եկեղեցւոյ, որմունքն և սիւններն ամբողջ, իսկ կաթուղիկէն խոնարհեալ. եղած է այստեղ և մենաստան Պապական, որոյ հիմնարկութիւնն կհամարին հնագոյն Լջմիածնէն » (տես Истор. памят. сост. Арм. области II. III. եր. 323):

Տեղական աւանդութիւնն՝ զոր մէջ է բերել Պ. Շոպէն, այն միւս եկեղեցւոյ համար է, որ այս վանքի հարաւային արեւմտակողմն կանկանի կէս վերստ հեռաւորութեամբ, դաշտին մէջ. փոքրիկ եկեղեցի մի եղած է այս, որոյ միայն այժմ որմունքն կերեւին կէս կանգուն գետնէն վեր սրբատաշ կոփածոյ քարամբք և կըրազանգ. սորա համար ասացին ինձ Վառնեցիք, որ մեք կանուանեմք « Վատըմի Վիլիսասը », (իսկական կամ հին եկեղեցի). աւանդութիւնն, որ սորա շինութիւնն յառաջ կգնէ քան Լջմիածնին, կծառայէ միայն սորա վաղաւորց հնութիւն հասկացնել, իսկ պատմութեան ա-

առջ չունի արժէք: Այս եկեղեցւոյ և յիշատակեալ վանքի մէջ բաւականաչափ արտորայք կան, որոնք թէև միւսոց հետ խառն կհամարուին այժմ սեպհականութիւն խուրք կալուածատիրոջ, բայց տեղական բնակչաց մէջ ցարդ ևս կկոչուին «Վիլիսա չամբը», (եկեղեցական հող):

1. Ենասպանի Վանայի.

Մենաստանի արևելեան պարսպի տակը կանգնաչափ կանգուն որմն կայ հարաւէն դէպի հիւսիս երկայնած, քարուկիր ամուր շինութեամբ. մէջ տեղն ունի ջրանցք, և կափարիչ վէմ մի. տեղին՝ որոյ առաջեաւ կանգնած է այս որմն, երկու բլրակի մէջ տարածուելով, հովիտ մի կձեւացնէ, խորագոյն և բարձր տեղերէն վազած ջրերն իւր մէջ ընդունելով լիճ կկապէ. կայ և առուակ մի հանած, որ հեռու տեղէ ջուր է բերած լճիս համար անձրեաց նուազութեան ժամանակը, ու դործ է դրուած վանական պարտեզների և պիտոյից համար:

Գերեզման.

Վանուց հարաւային կողման պարսպի տակ կբարձրանայ փոքրիկ բլրակ մի, որոյ գլխին կայ գերեզման մի, որ մաշուած և կիսաբեկ տապանաքարովն կերևի լինել հին. սորա համար տեղացւոց հարցրած ժամանակս լսեցի որ իրանք որդւոց որդի կանուանեն «քէշիշ - գապըր», (գերեզման քահանայի), և պապենական սովորութիւն կայ մէջներս որ ջրմ կամ տեղ ունեցողներն կբերենք կասեն, գերեզմանիս վերայ կլուանամք, ձգելով քարի չրայ սև փող, հաւկաւիթ, ևայլն, ու կող-

ջանայ հիւանդն բոլորովին. նոյնպէս և այս վանքն եկող Հայ ուխտաւորներն առանց այս գերեզմանիս վերայ խուսկ և մոմ վառելու չերթան: Այս գերեզմանն եւս հաւանած եմ ասել որ Յովհանն Կոնստանդնուպոլսի, ըստ որում ամենեւին դժուարին չէ կարծել որ նորա քրտամբքն և ջանիւք Վատինացած միաբանութիւն մի կամ Եղորդուրդ կամելով աւելի մեծարել՝ այստեղ առանձինն թաղած են. տխմար ժողովուրդն ևս իւր փոքրիկ խմբի պարագլուխը մեծարելով խնկօք և մոմեղինօք սովորութիւն թողել է յետնոց, և այդ սովորութիւնը զօրանալով հետըհեալ, այսօրուան օրս Հայ-քրիստոնէից և հայ-մահմետականաց կողմանցս անգիտութեանը և աւելորդապաշտութեանը ակնածելի սրբաւայր մի ընդունել տուած է այն շիւնիմն, ուր ան Ռեղ հօտը պառակտող և գիշատող գազանի մի ոսկերքն կհանդէն:

Այս բլրոյ արևելեան հիւսիսակողմն, փոքր մի անջատ կբարձրանայ միւս այլ բլրակ, և սորա վերայ կան երկու գերեզմաններ, իրար շատ մօտ, որոց իւրաքանչիւր մէկի վրայ մի մի մեծ տապանաքար, գուցէ սոցա վրայ գրեր եղած են, բայց հրնութեան ժանեօք փչացրած անհետ, ուստի և չէ յայտ թէ որոնց են հանգստարան. իսկ այս բլրակի հիւսիսակողմը հովտաձև ընկած տափարակ գետնի վրայ կան բազմաթիւ գերեզմաններ, զորս տեղական բնակիչքն կանուանեն «Լճման գարբըտան», (Հայոց գերեզմանք կամ գերեզմանատուն). զարմանալի էր տեսնել այնքան գերեզմանները, որոց ոմանց վերայ մաքուր տապանաքարեր, բայց շատերը հր-

նութեան երեսէն սարսափած քիչ կմնայ որ հողի տակ ծածկուին անհետանան, ինչպէս և շատերն եղած են *):

Ելծմու բնակիչք Վռնայի յիսուն ասն չափ Մահմետականք են, ամենքն ալ բնիկ տեղացիք, սերունդք նախնի Հայոց. կպարապին երկրագործութեամբ, որ նոր նոր կծաղկի մէջները. արհեստաւորներ չկան մէջները, նոր ի նորոյ սկսած, բայց շատ շատացրած ունին ծառատունկներ և պարտէզներ. այս զիւղիս բնակիչք բոլոր գաւառի մէջ յայտնի են իւրեանց զիւրաբորբոք և կռուասէր բնաւորութեամբ, իսկ մէկ մէկու շատ պաշտպան և օգնող. միւս զիւղորէից բնակիչները զսոսա « տալի-քունալի », կանուանեն և կակնածեն:

Իւն — տաղը.

Վռնայի արեւելակողմն և անտի քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի կբարձրանայ սրածայր լեռան Իւնտաղը (օձալեռան). գրեթէ անմատչելի է սորա դագաթին՝ որ և ունի շատ էրէներ:

Երեք անուն ունի այս լեռան, « Իւն-տաղ », « Իւն-տաղ », և « Ինան-տաղ »:

(*) Ինչպէս այս գերեզմանատան մէջ, նոյնպէս և Ապրակունիսի և ուրիշ զիւղորէից քիստոնայ գերեզմանաց վրայ կտեսնուին խոյածե արձաններ. յայտնի բան է որ խոյածե տապանաքարը Պարսկական ասորական է հնարիչ, միայն Հայերն ևս, որոնք ինչպէս շատ բաներով գնացել են նմանել իւրեանց իշխող տէրութեանն, գուցէ և այս ձև տապանաքարով՝ կամեցած են նոցա սրտերը շահել. Հայոց խոյածե տապանաքարին յարեւելս են ուղղած երեսները, պարսիցն յարեւմուտս:

Իւն-տաղը՝ կնշանակէ օձի լեռան. աւանդութիւն կողմանցս ցոյց կտայ որ հին ժամանակը շատ և բազմատեսակ օձեր կային սորա վերայ, իսկ այժմ մեծանուն ճանապարհորդն Հակոտհատուլին յիշատակելով այս լեռան՝ երկու ժողովրդական աւանդութիւն մէջ կրերէ, առաջինն իբր թէ օձ մի եթէ մինչև քսանհինգ ամաց հասանիլն մնաց անտես մարդկանէ, կառնու կերպարանափոխութեան զօրութիւն, ուղածի պէս ամեն կենդանւոյ կերպարանքով երեւելու. որոյ համար և երիտասարդի մի պատահած աղջկայ կերպարանք առնող օձի անցքը կդրէ. երկրորդ թէ՝ մեծն Իսկէնտէր (Աղէքսանդր) իւր կանայքը բնակեցոյց այս լեռան վերայ, և տեղւոյն բովեալ օձերը կզգուշանան նոցա պահպանութեանն:

Իւն-տաղը՝ լեռան Պարսկաստանի:

Ինան տաղը, կամ այսպէս « Ինան քի տաղ տըր », աւանդութիւն երկրին կասէ որ՝ երբոր Աոյի տապանը ծփալով ջրոյ երեսին կգար անցնել դէպի Արարատ, հպեցաւ սորա դագաթին, վասն որոյ Աոյ տոսաց, « հաւատա որ սա էլ լեռ է »,:

Իւնանիար (Ապարանի).

Ս. Պարապետի վանքի հիւսիսային արեւելակողմն վերստ մի հեռաւորութեամբ կանկանի այս աւանն, երբեմն անուանի քաղաքն Հայոց: Սորա բուն անունն է « Ապարան », կամ « Ապարաներ », երբ որ շնորհիւ ունիթօռաց լատինացած հայ բնակչաց տեղւոյս արտասուելի ճակատագիրն վճռեց նոցա համար մահմետականութիւն, հետզհետէ և անունս « Ապարաներ », աղաւաղուելով, թլպատեցաւ յայժ-

մու կոչումն «Բանանիար», : Հ. Միքայելի կարծեացը նայելով, այս քաղաքի բուն և ամենահին անունն պիտի լինի «Տիգրանակերտ», ըստ որում նոյն անունն վերայ ծանօթութիւն կարդելով հատ. Ա. եր. 196, կասէ. «բայց հայելով միանգամայն ի պատմութիւնս Հայոց և այլոց ազգաց, մարթ է ասել թէ ոչ մի, այլ երկու էին Տիգրանակերտ քաղաք յայլ և այլ տեղիս շինեալ, մինն ասի լինել Ամիգ քաղաք, այն է Տիարպէքիւր յաշխարհին Աղձնեաց յառաջին Տիգրանայ կանգնեալ, և միւսն երեւի լինել յաշխարհին Միւսնեաց, գուցէ թէ այն իցէ Ապարան քաղաք կամ Ապարաններ, շինեալ թերեւս յերկրորդ Տիգրանայ, կամ թէ գուցէ սոյն այս Ապարան քաղաք իցէ շինեալ յառաջնոյն Տիգրանայ, իսկ Ամիգ ի յերկրորդէն, : :

Առանց այս անունն ևս, Ապարաններ քաղաքը իւր ամենահին, նշանաւոր և անուննի քաղաքը լինելու հաստատութիւնն ունի պատմութեան մէջ : Երդէն փրկչական 59 թուականին կղանեմք Ապարանը հռչակաւոր, բազմամարդ և բարգաւաճ քաղաք մի, զոր Աորբուղոն Հռովմայեցի սպարապետը իւր յաղթութիւններն յառաջ տանելով՝ կարատաւորապէս պաշարել առնուլ, և կյաջողէ խորհրդոյն կատարումն յօժարակամ հրնազանդութեամբ քաղաքացւոց : Վաղաքիս մէջն էր ամրացած և Տիգրան արքայ յամի 61. երբոր Պարսից Ղարէհ-Ողոզէս արքայի Մանէճ զօրավարը Պարսիկ և Եսորի զօրօք յանկարծ յարձակեցաւ քաղաքի վերայ և պաշարելով զայն՝ «ըսկաւ նեղել ի մարտ պատերազմի, և զօրք նորա մեքենայիւք և սանդղովք ջա-

նային հուպ մատչել, այլ վտանգեալ ի քաղաքացւոց՝ ոչ կարէին վճարել ինչ, : : Զամ, պատմ. եր. 312 :

Այս տեղ բերուեցան յԺԲ. դարուն 1. ատին կրօնաւորաց ձեռքով մասունք սրբոց Հռիփսիմեանց, որոց մի մասն այս տեղ գաղուածն էր, զոր գտաւ Աւետիք Աթուռն գանակոծ առնելով տեղացի երեց մի : Այս տեղէն էր Մխիթար Ապարանցի Ունիթօոաց կարգէն, պատմիչ, որ իւր ամբողջ պատմութիւնն լցրել է մոլեռանդ կրիւք :

Այս տեղ էր և չարածնունդ Ունիթօոաց եպիսկոպոսարանը ըստ պատմելոյ Զահակեցւոյն :

Այսքան մեծաբնակ և անուանի հինօրեայ քաղաք մի այսօրուան օրս հասարակ աննշան գիւղ մի է, բնակարան հարիւր քսան տուն Մահմետականաց : Ապարաների երբեմնին մեծութեան, բազմամարդութեան և բարգաւաճանաց վկայք՝ դեռ ցայսօր ժամանակի կհանդիսանան նախնի Հայ, և Հայ-1. ատին բնակչաց հազարաւոր գերեզմանները զիւղի հիւսիսային և հարաւային կողմերը. որոց շատը դեռ Պարսկական մոլեռանդութեան պատճառաւ ջնջուած անհետացած, հազիւ նշմարելի պարսպաց հետքը, որք դէպի գիւղն տանող արեւմտեան ճանապարհի վրայ կտեսնուին երկարած *). նմանապէս և քանի մի տեղեր, դաշտի երեսը, մանաւանդ գիւղի հարաւակողմն տեսնուող այնքան հնձանների մնացորդքը, և այլն :

(*) Դուցէ քաղաքի բերդի պարիսպն է սա :

Ինկեզիտ Լապարաների.

Գիւղի մէջ փոքրիկ ապառաժաքար բլուրակի մի վրայ կայ ցարդ կիսաւեր եկեղեցին, եպիսկոպոսարան Ունիթօռաց. շէնք եկեղեցւոյն մինչեւ կամարները քարուկիր, իսկ կամարները և տանիքը թրծած աղիւսով. թաղակապ տաճարն բաժանուած է երեք մատուռի, որոց միջինն մեծ, և հաստաւորուած է եղել չորս սեան վերայ. երեք մատուռն ևս ունեցած են գմբէթներ. աւագ սեղանն շրջապատող որմոյ վերայ յարեւելոց, ի հարաւոյ, և ի հիւսիսոյ կան քանի մի հատ խաչքարինք, որոց մի քանին խիստ ճարտարարուեստ քանդակուած. հիսիսակողման գեղաքանդակ խաչքարի մի վերայ խաչի վերին թևի երկու կողմն գրուած է «ԹՎ—ՉԼ», իսկ ի պատուանդանին «Քրիստոս Աստուած, յիշեա՛ զտիկին ...», միւսն եղծեալ. միւս բոլոր խաչքարանց վերայ կային արձանագրութիւնք՝ բայց եղծեալք, իսկ աւագ սեղանոյ հարաւային և հիւսիսային կամարաց որմոց մէջ կային երկու գեղարուեստ խաչքարինք, ամեն մէկն գետնէն կանգուն և կէս վեր. հարաւային խաչքարի վերայ գրուած էր «ԹՎ. Ռ՝Օ՝Ա. կանգնեցաւ խաչս ի բարեխօսութիւն Պատրոնաճաբին. յիշեա՛ Քրիստոս Աստուած և ողորմեա», հիւսիսային խաչքարի վերայ կիսամաշ գրովք «կանգնեցաւ խաչս բարեխ...» թՎ ՉՕ, նոյնպէս հիւսիսային մատրան որմոյն մէջ կային երեք խաչքարինք, որոց երկուքն արձանագրած՝ բայց մնացին անվերժանելիք: Այս եկեղեցւոյ ներքեւը եղած էր վիմափոր դաղտնի դարան, որ անյայտ էր միանգամայն

մինչեւ ցամա 1870, յորում պատահամբ գիւղացի մօտաբնակ տաճկին մէկը արեւելեան կողմէն տան ծածկի համար հող վեր առած ժամանակը դուռն գտնելով, հանած էր ինչպէս նոյն գիւղացիք կհաւատացնէին, շատ զարդեր և անօթեղէններ, թէպէտ և ես ամեն ջանք գործ դրի որ կարողանամ ձեռագիր գրեանքը ձեռք բերեմ եթէ եղած են յիրաւի, բայց ի զուրանցաւ: Որովհետեւ այս եկեղեցւոյն տըւած չէ այս կողմերս առանձին և սեպհական նշան հրաշից, ինչպէս սուրբ Պարապետի և Քռնայի վանքերին, վասն որոյ տեղեկան Մահմետականաց մէջ առած է եղած սովորաբար ասել, «հալա սուրբ Պարապետը օձի կծածն ա լաւացում», Քռնու վանքը գծուածը, բաս տու, Բանանեարի եկեղեցի ինչ բանի ես պէտք գալի, :

Ղաթան Լաթառի.

Ապարաների արեւմտակողմն փոքրիկ բլրակի մի վերայ կայ քառանկիւնի մատրաձեւ շինուած մի «Ղաթան—Թաթասը», անուամբ. ըստ աւանդութեան նախապաշարեալ բնակչաց այս տեղէն անցած է Ալին, որոյ կրնկի տակն ընկած քարն է, որ այժմ կը յարգուի. սակայն ինչպէս կերեւի, եղած է սա շայոց սրբավայր, ըստ որում վերջին տարիներս ջերմեռանդ Մահմետականին մէկը նորոգելու մտօք քանդել տուած ժամանակը, հաներ է հողի մէջէն ոչ սակաւ հին ճրագարաններ, կերեւի որ գիւղի քրիստոնէութենէ ի Մահմետականութիւն փոխուած ժամանակը թէեւ երեսի վերայ ու ամայի մընացած է եղել այս սրբավայրը, սակայն

ակնածութիւնն՝ որ բնականաբար երկար
ժամանակ կարող է տպաւորուել մտաց
և սրտից մէջ, վերջապէս Ալեոյ անուամբ
դառնալով իւր յարգանքը տղեւտ Սահմե-
տականաց մէջ և դուցէ ջանիւք խորա-
մանկ շահաւորութեան :

Ինակիւք զեղջս երեք մասին չափ եկք
են վերջին ժամանակաց, կարապետին երկ-
րագործութեամբ, այգեգործութեամբ,
և խաշնապահութեամբ. բաց ի վեց տանէ
ամենքն աղքատ. ունին մզկիթ մի հասա-
րակ շէնք՝ զիւղն մէջ տեղը՝ ուր կ'ոգո-
վին իբրեւ ի կեդրոն շրջակայ Սահմետա-
կանք արք և կանայք, Ալեոյ և նորա որ-
դւոց մահը փառաւորապէս տօնելու հա-
մար : Թէ տեսնելի դու, ընթերցող եղ-
բայր, թէ այնտեղ, ուր երկար ժամանակ
Առաքելայի շարժարանքը կ'տօնուէր, այ-
ժմ Ալեոյ, Հասանայ, և Հիւսէյնի
նահատակութիւնը կ'տօնուի, կշիւարէի
յիրաւի անյեալի դժնէութեան վերայ :
1869 թուականի Մարտ ամսին մէջ պիտի
կատարուէր այս հանդէսը, զնացի և ես
տեսնելու. զիւղին մօտեցած ժամանակը
տեսի հարիւրաշափ պատանիներ և երի-
տասնարդներ երկար ու ձիւք շարուած ճա-
նապարհի մէջ, որի ձեռքը դաշոյն, և որին
բիր, կուրծքերը սպիտակ հանդերձ փաթ-
թած և գլուխները պատառած սրով
ու քարով, և արիւնով ներկած բոլոր
կուրծքերը ու դէմքերը, կատաղի և վրէժ-
խնդիր ձայնով կարուային «Հասան,
Հիւսէյն, Ալե, աղա՛ լայ, ևայլն. նո-
ցա ձայնին իբր առաւել տխրութիւն և
աղղուութիւն տալու համար կրնթանային
հետները թմրկահար մի և փողահար
(գափի, զուռնաչի) և որոնք իբր ըստ տե-

ղւոյն մերթ կսկսէին ձայները հանել, և
մերթ լուել. մտինք զիւղը, բերին ինձ օ-
թոց նստելու մզկիթի պատին տակ, որոյ
առջ՝ հրապարակին մէջ պիտի հանդէ-
սը կատարուէր, հետզհետէ եկին ժողովե-
ցան այն տեղ և շրջակայ սգաւոր զիւղա-
ցիք, բերելով իւրաքանչիւր զիւղի բազ-
մութիւն իւր հետն պատգարակ մի զար-
դարուն չորս մարդոյ ուսերի վերայ բար-
ձած, որոց մէջ բազմած էին Ալեոյ որդիքն
և քոյրն, որոց հասած էր ժամանակն
մահ և սուգ տեսնելու. հանդէսն սկսաւ
բորբոքուիլ երկար ժամանակ հրապարա-
կին մէջ բոլորաշրջան խմբով ու օղը
լըցնող աղաղակներով ամենքն ևս շապ-
կաց օձիքները արձակած, որը դաշոյնով
ճակատը կձեղքէր, որը բաց կուրծքը
կկոծէր. իսկ այդ միջոցներին բերնեղէն
լսուած բառերն էին «աման Ալե, աման
աղա՛, Հասան լայ, Հիւսէյն լայ, ևայլն.
վերջապէս պատրաստուեցան երթալ ընդ-
արձակ դաշտ մի զիւղէն դուրս, ուր պիտի
ներկայացուէր և պատերազմն. հետներն
միասին գնացի և ես, առաջին անգամ
այնպիսի հանդէս տեսնելու. մօլլայի մէ-
կը Ալե ձեռացած նստաւ ձի և շրջապա-
տուած ծառաներէն եկաւ կանգնեցաւ
բազմութեան մէջ, որի առաջն բերին ոչ
խար մի մատաղ աննու, բայց չընդունեց,
ու սկսաւ նախ խրատել ու մխիթարել ժո-
ղովուրդն. ապա երբ տեսաւ Ալեոյն սպա-
ռաղինաւ, յայտնեց որ պիտի դուրս գայ
թշնամեոյն դէմ. ժողովուրդն սկսաւ լալ,
բայց նա սկսաւ մխիթարել զնոսա և իւր
ընտանիքն. թէ բնաւ չվախենաք. ես ու-
նիմ օգնութիւն ի վերուստ, որով ան-
շուշտ պիտի յաղթեմ թշնամեոյն. իսկ

թէ կամք Տեառն վճռած լինի իմ մահը, այն ժամանակ միայն անհաւատն թոյլ տուութեամբ երկնից կարող է ձեռն բարձրացնել իմ վերայ. բայց եթէ մեռնիմ ես, դիտացէք որ կերթամ ձեզ համար երկնքի մէջ տեղեր պատրաստելու: Այս խօսքերն ասելով կուգէր բաժանուիլ, միայն նորա Հասան որդին աղաչանքովն նորան արգելք եղաւ և ինքն դնաց. փոքրը ժամանակէ ետքը հրացանի ձայնը լսուեցաւ, և ահա Հասանն սպանուած Եղտիկն դադարէ մէջ գրած բերին բազմութեան մէջ. լաց և սուգ պաշարեց զքորսն, մայրն, և ժողովուրդն. բայց թշնամեոյ վրէժն առնելու համար պարսաստուեց երթալ միւս եղբայրն, Հիւսէյինն. նոյն հանդէսն կատարուեց և Հիւսէյինի վերայ, և ողբացին նորա դին ևս. իսկ արի և ահարկու Եղտիկն ամեն մէկը սպանելէն յետոյ ձին կմտրակէր կդար մօտ և Ալուն ձայն կտար «մարդ կայ ուղարկիր, չկայ՝ դու արի կռուելու», և տեսարանն այսպէս քանի քանիցս կրկնուեցաւ, և իւրաքանչիւր անգամին ժողովուրդն մեծական ողբով կլցնէր վայրը, մանաւանդ երբոր կարգադիր ախուհն լալով կղիմէր հետևողացն և յուսահատ կերպով կգութէր սպանելոց մահն, և մօտալուտ վտանգն. վերջապէս կարգն եկաւ Ալոյ, որ բոլորն գրկախառնած մխլթաբէլէն յետոյ մեկնեցաւ. նոյն հրացանն Եղտիկի ծանոյց և նորա մահը՝ որով անտանելի և դառնակսկիծ սուգ պատեց ամենքը. և յիրաւի այնքան բարձրացաւ լացն ու կոծն, որ կարծես ներկայացումն չէր՝ այլ իսկական անցք. ի վերջոյ Եղտիկն արշաւեց եկաւ մտաւ բազմութեան մէջ

մերկացրած թուրը ձեռին, բռնեց Ալոյ և որդւոց մատաղերամ սերունդը, որպէս զն խողեսողէ միանգամայն և ջնջէ. սակայն հրեշտակն անկրեւոյթ կերպով բռնեց սուրն և զինքն հալածեց այն տեղէն անդարձ: Ամենայն խօսակցութիւն հանդիսիս մէջ կլինէր երգով. յաւարտ այս ամենայնի, մեծ ախուհն ել բարձր աթոռի մի վերայ, և կարդաց օրհնութիւն ամեն կարգի մարդկան, և ցրուեցան ամենեքին:

Սալթաղ:

Ասհմանակից Ապարանների և անտի կէս վերստ հասի կանկանի այս զիւղ, որ ունի այժմ յիսուն տուն մահմետական բնակիչ: Այս զիւղն Ապարաններ քաղաքի մասն է եղած ի հնումն, և որովհետեւ շինուած է եղել աւառած և մեծատարած սալաքարի վերայ, ուստի և առած է անունն «Սալթաղ», որ այժմ Սալթաղ, այն է՝ սալի վերայ շինուած թաղ. սորա բնակիչքն ևս որսացած լինելով ունիթօւաց թակարդի մէջ, նոյն ճակատադրին են հանդիպել, որ ինչ միւս գեղեր: Այժմու բնակիչք աղքատ են և կպարապին երկրագործութեամբ, և խաշնարածութեամբ. այդեգործութիւնն նոր սկսած է միջները, բայց չէ ծաղկած. Եկեղեցի գեղջս՝ որ եղած է հնումն, աւերեալ գոլով, ցոյց կտայ միայն հիմանց մնացորդքը: Վիւղի հիւսիսակողմն, ճանապարհի վերայ է հին գերեզմանատունն անանրաղդ Հայոց, լցուած բազմաթիւ խաչքարերով, որոց շատը զիւղի բնակչաց ձեռք քանդուած անհետացած են նոր բացուած առուակի պատճառաւ:

ԲՈՒՆԱՐՈՒՄ.

Սալթաղի հիւսիսակողմն և գրեթէ զիւղի կողքին կանկանի այս «Բոլու-սար», ասացեալ բլուրը կամ լեռնակը, որ երկ-
ծիւղ գագաթովը բաւական նմանութիւն
ունի Մասիսին: Եյս տեղ էր գաղած
մասն ինչ նշխարաց սրբոց Հռիփսիմեանց,
գոր հանել տուաւ Ալթուն Եստապատ-
ցի. բայց մասանց տեղն կանգնած կայ և
ցարդ ևս կմնայ փոքրիկ մատուռ մի «Սու-
սանաց», անուանեալ, հասարակ քա-
րամբք Ռայն շարուած. ուր որոշ օրուան
մի մէջ Նորաշէն զիւղի Հայերը կգան
ուխտ: Մերձակայ բնակչաց մէջ այս լեռ-
նակն կկոչուինաւ «հարսն ու փեսայ», .
աւանդութիւնն կասէ որ երկու նորապը-
տակ ամուլք ծանապարհ ելած ժամանակը
կհանդիպին աւազակաց, որոց միտքը կը-
լինի հարսն փախցնել. իսկ ողորմելի ա-
մուլքն սոցա ձեռքէն ազատուելու մտօք կե-
լանեն սորա գագաթն թէ և, բայց երկուքն
ևս քար կդառնան և կմնան այն տեղ:

ՆՈՐԱՇԷՆ.

Բոլուսարի արևելեան սաորոտի վերայ
կանկանի այս զիւղը. բնակութիւնը վաթ-
սունաչափ գերդաստանաց, որոց կէսը Հայ.
անունս «Նորաշէն», արդէն ցոյց կտայ
որ վերջին ժամանակաց է. իսկ զիւղի չորս
կողմիցը տեսնուած բազմաթիւ շինու-
թեանց աւերակները և հնակաւոյց Նկե-
ղեցին ցոյց կաան որ և յառաջագոյն ե-
ղած է անդէն բնակութիւն. այս պատճա-
ռաւ հարկաւ պէտք է կարծել որ սա պիտի
լինի Ջահեցւոյ յիշատակեալ «Հա-
բունիս», զիւղը, որոց կէսն ի ժամանակին

թակարդեցան ի յաղթս Ռենիթուաց,
Բնակիչք տեղւոյս կպարապին սովորաբար
երկրագործութեամբ և սակաւուք այդե-
գործութեամբ. այժմու Հայք տեղւոյս
գաղթականք են Պարսկաստանի բացի սա-
կաւաւոր տներէ:

ՍՈՐԷ ԵՍՏԱՊԱՏՈՒՄԻՆ ՆԿԵՂԵՑԻ.

Հոյակապ՝ ամենաշքեղ և փառաւոր
կոփածոյ քարամբք Նկեղեցի մի՛ բաւա-
կան մեծ և ընդարձակ, սագտչէն տանիք
Նկեղեցւոյն և փոքրիկ կաթուղիկէն չորս
մեծամեծ ամրապինտ սեանց և ութն կի-
սասեանց վերայ հաստատուած են, եր-
կայնութիւն տաճարին արտաքուստ երե-
սուն քայլ, իսկ լայնութիւնն տասնեութ,
ունի երեք սեղան, երկուքն աւագ սեղա-
նոյ յաջմէ և յահեկէ, աւանդատանց վե-
րայ շինուած. ունի երկու դուռն, մի ա-
րեւմտեան՝ փառաւոր՝ հոյակապ և գեղա-
քանդակ. սորա ճակատին հաստատուած
է ամբողջ քար մի, որոյ վերայնուրբ քան-
դակեալ երեք խաչ քարեր. ներքոյ խաչ-
քարին գրուած է. «Յիշատակ է դուռս
մահտեսի Աթանիսի որդի Վազարին», .
յաջմէ նորին. «յիշատակ է խաչս մահտե-
սի Վրիգորին և որդւոյն Մանուկին», . և
յահեկէ. «Յիշատակ է խաչս Հայրապետի
որդի Միքայէլին», . դրան աջակողմեան
սեան ճակատին, «Յիշատակ է սիւնս մահ-
տեսի Ազարեայ և ծնողացն մահտեսի Նզի-
այի և Նէրիսաթունին», . Եւ աջ և Նկեղեց-
ւոյս չորս փառաւոր կամարակապ սեանց
վերայ հաստատուած է գաւիթ շքեղ, իւ-
րաքանչիւր սեան արտաքին ճակատին քան-
դակեալ մի մի պատկեր չորից Աւետարան-
չաց և գրուած նոցա անունները, իսկ հիւ-

սխալյին սեան ճակատի վերայ գրուած է
 «Յիշատակ է խաչս Ուհանին կողակցի
 'Աղղլուին», իսկ հարաւայնոյ վերայ, Յի-
 շատակ է սուրբ պատկերս Մարկոսի որդի
 Ովանէս վարդապետին», Գաւթի տանի
 քէն բարձր Տաճարի արեւմտեան պատի
 ճակատին լուսամուտէն վեր, «Յիշատակ է
 սուրբ խաչս Լշվաղի որդի Հարոնին թ.՝
 ՌՆ'Լին»:

Հարաւային դրան ճակատի սալքարի
 վերայ, «Հիմնադրեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի
 թվ. Հայոց ՌՒԼԼին», սակայն ինձ իս-
 պառ. անհաւանելի է՝ որ այսքան վսեմ և
 մեծածախ փառաւոր յարկ մի մօտ ժա-
 մանակի գործ լինի. գուցէ արձանագիրն
 վերջին ժամանակաց գործ լինելով՝ անգի-
 տութեամբ այն թուականին տուած է շե-
 նութիւնն. մի և նոյն արձանագրին իբր
 շարունակութիւն՝ յետոյ ժամանակաւ դը-
 րուած է, «Եւ 'Նորաշէնցի Մարկոս Ե.
 փութովս իմ յօժար կամաւս Ժ. խալվար
 'Ախջլեանի վախիմ արիմ Ըստուածա-
 ծին Եկեղեցւոյն ի թվ. ՌՆ՝Ժին»,
 դաւթի արեւմտակողմն եղած են ըստական
 եկեղեցական սենեակներ, այժմ հաւասար
 րուած և բնակութիւն ձգած է քահանա-
 յի համար: Եկեղեցւոյ արեւելակողմն է
 աղբիւրն նորին, որոյ երկու թաղակապ
 հոյաշէն աւաղանների մէջ վաղեր է հա-
 մեղ ջուր, խողովակներով հեռուէն բե-
 րած, իսկ այժմ միանդամայն ցամաք և
 խցեալ:

Սուրբ Եղիշէն:

Եւթմու ծառաստանեայց մէջ ընկած
 փոքրիկ վայելչաձև եկեղեցի մի եղած է,
 այժմ աւերակ. մնան միայն սեղանն և տա-

նեաց կէսն. սեղանոյ չորս կողմով պատին
 մէջ թողած կան եօթն պատուհաններ,
 և ամեն մէկի մէջ մի մի խաչքար. նայե-
 լով խաչքարների քանդակներին, բաւա-
 կան նուրբ են, իսկ արձանագրութիւններն
 շատ խալ ձեռին գործ: Երեւելեան հիւսի-
 սակողման խաչքարի մի վերայ տեսած ար-
 ձանագրի թուականն միայն յանձն առինք
 օրինակել, որ է «Ի թ. ԳՒՂՒ», յաջմէ
 և յահելէ սեղանոյն եղած են պահարանք,
 այժմ հաղիւ նշմարելիք:

Աստուծոյ 'Նորաշէն:

Ըստջեաւ գիւղիս Երնջակ գետի վե-
 րայ շինուած էր փառաւոր կոթածայ քա-
 րամբ կամուրջ մի գեղեցիկ, զոր յամի
 1871 Օգոստոս ամսին ահեղ և կարգէ
 դուրս հեղեղ մի քանդելով կէսն անհե-
 տացոյց:

Ղանտի—Մաղրայ.

'Նորաշէն գիւղի դաշտին մէջ արեւելա-
 կողմն դէպ ի Ղաղանչի տանող ճանա-
 պարհի ձախ թեւի վերայ կանկանի փոքրիկ
 հողակոյտ մի «Ղանտի—Մաղրայ», ա-
 նուռով. աւանդութիւնն կասէ որ այս
 կարկառ Ղանտի անուն աւաղակի մի գե-
 րեզման է: Ղանտի իւր ահարկու սրովն
 ահ ու դողի մէջ պատած պաշարած է ե-
 ղել բոլոր գաւառը. որչափ կաշնատին ա-
 ռաջն փակելու, անհնարին կլինի. ըսպա-
 նութիւնն, յափշտակութիւնն օր քան
 զոր կաստկանայ. Հահաբաս արքայ ճա-
 րահատեալ զօրք կուղարկէ որ ըմբռնեն
 զինքն. բազմութիւ արքունի հրոսակը մին-
 չև 'Օղկեաց (Սխեանի) լեռները փախցնե-
 լով վերջապէս կրռնեն Ղանտիլը ու կրքե-

րեն. Հաճախս կհրամայէ կանգնեցնել, և ամեն մի զօրականին իւր ձիոյ տուպրակով հող բերել լցնել նորա գլխին. որով կձեռնայ այս փոքրիկ բլրակը ¹⁴Վանտի—Մազրայ, 1:

Խաղաղէն.

Իլանտաղւոյ հիւսիսային արևելեան ստորոտի վերայ ձգուած է այս գիւղ, երբեմն Հայաբնակ. այս գիւղն ևս ընդունեց ունիթոռաց քարոզութիւնն. այժմու բնակիչք գեղջ՝ քառասուն տան չափ մահմետականք են, բայց չէ յայտ թէ հին Հայերն են լատինացած, թէ յետոյ այլ և այլ տեղերէ ժողովուածներ. եկեղեցի գեղջըս, որը հնութեան երեսէն, և որը մահմետական մոլեռանդութեամբ այժմ միանգամայն գետնի հետ հաւասարուած ու եղած է գեղացւոյ մէկի պարտեղատեղ հիմունքն միայն միան նշմարելիք. այս գեղիս մէջ կրդիէ աղբիւր մի բարեհամ ի բաւականութիւն բնակչացն:

(Ծարձակէն)

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՐԵԿԵՅ.

(Ծարձակէն)

Գ. ՀԵՐԱՅ ԵՆ՝:

Որպէս և սա բաժանի յԱրևելեան Հիւրակայ Ախուրեան գետով, նոյնպէս և յԱրազգաւորաց Արուց գետովն ի հիւսսոյ. յարեմտից ի գիւղօրայիցն Արուց. և ի հարաւոյ յարեմտեան Հիւրակայ ձորովն Մազաբերդու 1):

(1) Այս բերդի յիշատակութեան առ պատմութանս սովին անուամբ ոչ պատահեցայ, որ աստ աս ամենեւին նովին անուամբ զեռ կոչի:

Եւ սա երկիր հացաւէտ, ընդարձակ դաշտորայս ունի, և յարեմտակողմն ի թիկունս Ենոյ՝ տարածանին ընդարձակ լերինք խոտաւէտ և պարարտարօտ, և ձորս ձորս ի ձմերոց խաշանց, և քարանձաւայրս ի պահպանութիւն նոցա. բայց և երբեմն հիւս ձեան իջանէ, որպէս և յաւուրս մեր 1846 զիպաւ, որ առ դրամբ այրին զեղեալ եկաց, և փակեալ յանշնչութեան զխաշինս խեղդեաց:

Ենի քաղաք իբրև երկոտասան ժամու հեռի կայ ի Արուց գրեհս ի միջակի անդ չորից մասանցն զետեղեալ. երկիր հացի, մսոյ և ձկանց: Մրգեղէնք իւր ի Բագարանէ, ի Աղզուանէ, յԱրարատեան դաշտէ գան բաղում առատութեամբ, թող զչորացեալ մրգեղէնս որ գայ յԱտրպատկանէ, յորոց զոմանս ածեն անդր ի Բաբիլոնէ:

Աղահանք իւր որ ի Աղզուան և ի Աղզը՝ մօտաւոր գոլով՝ մի է ի վաճառաց նորա, և տարածանի մինչև ի խորս Արատանի 2):

Այս քաղաք ի հանդիպոյ՝ յաջմէ Ախուրեան գետոյ ունի զքարակաւուրս հետ զհետէ բարձրացեալս, և ինքն կայ ի ձախմէ ի վեր ի վեր նոյնպէս բարձրացեալ արեւահայեցիկ, զիտող ի գետ անդր:

Ի հիւսսակողմն 3) կրկին պարիսպք նորա մեծաւ մասամբ անկործան. զորս

(2) Առ գիւղականս որք կարօտին անասնոց, բաղում պէտք ոչ սակաւութեամբ շատանան. զի և նոցա պարտին տալ ուտել յամարան:

(3) Մէք զոր հիւսիսակողմն եղաք, Հ. Ներսէս վարդապետ յարեւակողմն գնէ ի Բագմաշկաին, որում չեմ բաւական հակառակել, բայց ինձ այսպէս թուեցաւ, իցէ թէ ի հիւսիս արևելից իցէ կամ յարեւելս հիւսսի: